

„Svůj pokoj vám dávám...“ Potenciál a výzvy současného pohřbu v Českobratrské církvi evangelické¹

Jana Hofmanová

Abstract: “My peace I give to you...” The Potential and Challenges of Contemporary Funerals in the Evangelical Church of Czech Brethren

This article presents results of qualitative research (2023) and offers an interpretation of funerals in the ECCB on the basis of how the clergy themselves approach their preparation and how they perceive their role. Funeral service is seen as a ritual that, through the liturgy but also through the perceptive presence of the ministers, offers authentic participation, as well as a certain grounding in tradition and reframing of the loss experienced. Unlike civil funerals, however, the central theme is not the personality of the deceased, but the Word of God; or rather, the setting of human life in Gospel hope. According to ministers, the task is to comfort and enable bereaved to deal well with a difficult period in their lives which is easier when there is a pastoral relationship and safe space. The ministers focus on the bereaved and on their own authenticity, yet the presence of the deceased and their accompaniment is sometimes surprisingly peripheral to the whole event.

Keywords: Funeral; liturgy; ritual; death body; individualisation; accompaniment; pastoral relationship; Evangelical Church of Czech Brethren

DOI: 10.14712/27880796.2024.13

Dokud nás smrt nespojí

Příspěvky věnované tematice smrti, umírání nebo pohřbům zpravidla neopomenou zmínit, že smrt byla v industrializované a modernizované společnosti vytěsněna z běžného koloběhu života v rodinách, a tak zmizela z dohledu a stala se nepřijemným tématem, o němž se ve společnosti nemluví. Je ovšem otázkou, nakolik je toto tvrzení právo skutečnosti ještě i v posledních desetiletích. Hovoří se o posunu v západní společnosti, který se projevil mimo jiné v souvislosti s rozvojem hospicového hnutí a osvětou. Tematika smrti je přítomná i v umění a populární kultuře, kde fascinuje diváky a čtenáře.

1 Tento článek vznikl v rámci projektu GAČR č. 22-03932S „Přechodové rituály v českém protestantismu“, řešeném na Evangelické teologické fakultě Univerzity Karlovy.

V poslední době navíc smrt přitáhla pozornost české společnosti v souvislosti s pandemií Covid-19, ruskou agresí na Ukrajině i tragickou střelbou na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v prosinci 2023.

Někteří sociologové mají za to, že dnes nikoli společnost, ale především jednotlivec popírá smrt, a že se „ztrácí kognitivní rámce a jazykové obraty, kterými by bylo možné o smrti mluvit a zacházet s ní“.² Každá společnost se „musí nevyhnutelně vyrovnávat se smrtí jak popíranou, tak akceptovanou, což je obtížné, když nedisponuje koherentními rituálními praktikami“.³

Zajímavou ilustrací této situace v českém prostředí by snad mohla být spontánní reakce lidí, kteří se v březnu 2021 (v době pandemie) v nečekané míře chopili příležitosti vyjádřit společně ve veřejném prostoru zármutek nad smrtí svých blízkých. Když iniciativa Milion chvilek pro demokracii pokryla Staroměstské náměstí namalovanými kříži,⁴ mělo se jednat o jednodenní pietu upozorňující na rozsah pandemie. Lidé však náhle začali ke křížům připisovat jména svých zemřelých, přinášet svíčky a květiny, zveřejňovat na sociálních sítích fotografie a příběhy blízkých. O úmrtích se přitom během celého roku hovořilo denně a náměstí pokryté kříži z obsahového hlediska nepodávalo jinou informaci. Zřejmě se však mnohým lidem nabídl společný symbolický jazyk, kterým mohli vyjádřit své truchlení a sdílet osobní příběhy a zármutek s druhými.

Podobně pozoruhodné byly výrazy piety a smutku, které následovaly po střelbě na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v prosinci 2023.⁵ Potřeba vyjádřit zármutek a bolest, vzdát úctu a rozloučit se se projevila ve spontánních i organizovaných rituálech: vznikem pietních míst, zapalováním svící a květinovými dary, bohoslužbami a modlitebními setkáními, průvodem se

2 Tony Walter, *Modern Death: Taboo or not Taboo?*, *Sociology* 25 (1991/2), 293–310. (Český překlad je citován podle Olga Nešporová, *O smrti a pohřbívání*, Brno: CDK, 2013, 20.)

3 Olga Nešporová, *O smrti a pohřbívání*, Brno: CDK, 2013, 20.

4 Občanská iniciativa pokryla Staroměstské náměstí v Praze téměř 25 tisíci kříži namalovanými na dlažbu křídovým sprejem, které měly vyjadřovat počet obětí Covid-19 v ČR. Z náměstí se ihned stalo pietní místo a město se rozhodlo ponechat kříže na náměstí do té doby, než je smyje déšť. Viz např. Když kříže na Staroměstském náměstí dostanou jména. Lidé spontánně uctívají zemřelé, *Aktuálně.cz* [online], [vyhledáno 16. 6. 2024], dostupné z: <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/kdyz-krize-na-staromestskem-namesti-dostanou-jmena-lide-spon/r-fb9ffb988d4b11eb9a61ac1f6b220ee8/>.

5 Přehled konaných akcí a záznamy o nich jsou dostupné na webových stránkách Univerzity Karlovy [online], [vyhledáno 22. 6. 2024], dostupné z: <https://cuni.cz/UK-13726.html>.

symbolickým obejmutím fakultní budovy, zpěvem, vznikem podpůrných setkání apod.

Pozorování těchto projevů nás přivádí na stopu toho, k jakým symbolům a rituálním praktikám má blízko současná česká společnost, v níž je „nebyvale rozšířený zvyk pohřbít tělo bez toho, aby se konal jakýkoliv kolektivní pohřební obřad“.⁶ Ukazuje se, že zasaženost smrtí a potřeba vyrovnat se se vším, co s sebou přináší a odnáší, si hledá své vyjádření, a to právě i ritualizovanou formou. Socioložka Olga Nešporová, která prováděla výzkum týkající se vnímání smrti a vyrovnávání se s ní v českém prostředí, charakterizuje pohřby jako ceremoniální kolektivní jednání,⁷ přičemž právě kolektivní charakter daného jednání a účel, který mu aktéři přisuzují, je klíčový. Prostřednictvím sdílených symbolických světů, které poskytují určitý výklad, a skrze rituály, které se o tento výklad opírají, se společnost vyrovnává s narušením jistoty, které smrt způsobuje. Takovou oporou obřadu se přitom stávají nejen náboženské systémy, ale také různé ideologie či světonázory. Raně konfuciánský spis *Li-ti* (Kniha obřadů) například mluví o rituálech jako o uzlech, které drží společnost pohromadě.⁸ Tato studie si klade za cíl přiblížit, jakým způsobem může promlouvat do současné situace rituál evangelického pohřbu, tedy liturgická praxe Českobratrské církve evangelické.⁹ Z celkové statistiky, kterou ČCE každoročně shromažďuje prostřednictvím Evidenčních dotazníků, vyplývá, že v letech 2012–2022 se počet evangelických církevních pohřbů pohyboval v rozmezí od 758 do 996 ročně,¹⁰ přičemž ČCE má v současné době 242 sborů. Téměř polovina obřadů přitom každoročně připadá na tři senioráty: východomoravský, moravskoslezský a brněnský.

Tento text je příspěvkem k bádání v oblasti evangelických pohřbů, kterému jsem se věnovala již ve své diplomové práci a jemuž věnovali svou pozornost kromě sociologů i odborníci z řad teologů Evangelické teologic-

6 Olga Nešporová, *Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby?*, *Sociální studia* 8 (2011/2), 60.

7 Nešporová, *O smrti a pohřbívání*, 101–105.

8 Barry Stephenson, *Stručný úvod do teorie rituálu*, Praha: ExOriente, 2022, 103.

9 Dále užívám zkratku ČCE.

10 Evidenční dotazníky ČCE jsou přístupné pro registrované uživatele na <https://www.evangnet.cz/cce/evidot>. Konkrétní údaje pro jednotlivé roky jsou: 758 (r. 2022), 857 (r. 2021), 816 (r. 2020), 798 (r. 2019), 781 (r. 2018), 872 (r. 2017), 868 (r. 2016), 937 (r. 2015), 851 (r. 2014), 902 (r. 2013), 996 (r. 2012). Statistika vykazuje určité nepřesnosti, protože ne všichni faráři a farářky do kartoték zapisují obřady a rozloučení vykonaná mimo sbor (např. v hospicu apod.).

ké fakulty Univerzity Karlovy.¹¹ Podrobnější prakticko-teologické analýzou jednotlivých prvků evangelické pohřební bohoslužby (podle *Agendy ČCE*) a jejím antropologickým významem z hlediska teorie přechodových rituálů se ve své práci zabývala Tabita Landová.¹² Evangelický pohřeb charakterizuje jako rituál utvářený pro přechod ze života pozemského do života věčného, ze společenství živých do společenství s Bohem, ze zarmouceného shromáždění ke shromáždění utěšenému.¹³ Jako výzvu současné protestantské liturgiky uvádí větší zřetel k tělu a biografii zemřelého.¹⁴

Záměrem této studie a prováděných rozhovorů je doplnit dosavadní pojednání o teoretických přístupech a východiscích o zkušenosti a reflexe ze současné české praxe a pokusit se o interpretaci těchto zkušeností. Jak události pohřbu a sami sobě rozumějí ti, kdo obřady připravují a konají, evangeličtí faráři a farářky? V následujícím textu bych ráda naznačila odpovědi na tuto otázku prostřednictvím údajů získaných na základě kvalitativního výzkumu provedeného v průběhu roku 2023.

Kvalitativní výzkum byl proveden formou polostrukturovaného rozhovoru. Účastníci studie byli faráři a farářky ČCE v činné službě vybraní z různých regionů ČR. Vzhledem k tomu, že se praxe pohřebních obřadů může v různých prostředích lišit, záměrně jsem se snažila o vzorek, který by odrážel pestrou strukturu ČCE.¹⁵ Respondenti se lišili věkem, délkou doby, po kterou jsou zaměstnáni v duchovenské službě, a rovněž působili ve sborech různého charakteru a velikosti. Proběhlo dohromady sedm rozhovorů (poté jsem považovala výzkum za nasycený), přičemž jeden z nich se konal prostřednictvím videokonference, s ostatními respondenty jsem se sešla osobně. Rozhovor

11 Pavel Hošek – Ondřej Macek, Evangelický pohřeb, in: David Stejskal – Jaroslav Šejvl a kol. (eds.), *Pohřbívání a hřbitovy*, Praha: Wolters Kluwer ČR, 2011, 284–257; Ondřej Macek, Pohřeb, *Teologická reflexe* 19 (2013/2), 187–197; Tabita Landová, Pohřební obřady Českobratrských evangelíků: teologické perspektivy, liturgický průběh, aktuální výzvy, in: Walerian Bugel a kol., *Pohřební obřady v různých liturgických tradicích*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci CMTF, 2015, 137–157; Jana Hofmanová, *Pohřební bohoslužby z homileticko-liturgického pohledu*, Praha, diplomová práce obhájená na ETF UK, 2012.

12 Landová, Pohřební obřady, 142–145.

13 Tamtéž, 146–147.

14 Tamtéž, 153.

15 S účastí, přípravou a vedením českobratrských pohřbů mám vzhledem ke své farářské praxi vlastní zkušenost. Toto zúčastněné i nezúčastněné pozorování a určitou mírou předporozumění nemohu pominout. Zároveň jsem se je snažila eliminovat při kladení výzkumných otázek.

obsahoval deset tematických okruhů, v nichž byly účastníkům položeny otevřené otázky tak, aby pokryly různé fáze přípravy a průběhu pohřebního obřadu.¹⁶ Data byla sbírána prostřednictvím audiozáznamu a následně přepsána a tříděna. Získané informace byly analyzovány metodou analytické indukce s cílem získat vhled do toho, jak průběhu a podobě evangelického pohřebního obřadu a své roli rozumí ti, kteří tyto obřady připravují a vedou, identifikovat, jaké potřeby vnímají u svých současníků, sledovat, jakým způsobem se s nimi vypořádávají a co při tom prožívají.

V zájmu zachování anonymity jsou faráři a farářky při citacích jednak označováni pouze jako respondenti (RS1, RS2 atd.) a zároveň, přestože mezi nimi byli čtyři muži a tři ženy, používám pro obě pohlaví mužský rod a i v přímých citacích rozhovorů jsem použila maskulina.¹⁷ Obsah sdělení tím není nijak dotčen.

Českokobratrské evangelické pohřby

O evangelickém pohřbu se v *Agendě ČCE* hned v úvodu kapitoly o pohřebních shromážděních dozvíme, že smyslem křesťanského pohřebního shromáždění bývalo a je vyznání víry ve vítězství Kristovo, a že se jedná o „projev úcty k zesnulému a lásky k jeho rodině“.¹⁸ O tom, že by pohřeb byl rituálem, který svou formou pomáhá jednotlivcům i společnosti rozloučit se se zemřelým a prožít truchlení a smutek, zmínku nenalezneme.

Tomu také odpovídá podoba nabízených formulářů,¹⁹ v nichž je kladen důraz na stránku obsahovou, teologickou a verbální. Některé formulace

16 Tematické okruhy: 1. Úvodní otázky (o posledním provedeném pohřbu), 2. Příprava pohřební bohoslužby, 3. Setkání s pozůstalými, 4. Okolnosti bohoslužby (lokalita a další vlivy), 5. Kázání, 6. Liturgická stránka bohoslužby, 7. Osobnost zemřelého/ho, 8. Obřady před a po bohoslužbách, 9. Vliv pandemie, 10. Závěr (vzpomínka na zemřelého, zhodnocení přínosu pohřebních bohoslužeb a výhrady k stávající praxi)

17 Vycházím při tom z konkrétní zkušenosti. Počty farářů a farářek ČCE nejsou vysoké a pouhá zmínka o tom, že se někdo výzkumu účastnil, může spolu s výpovědí ve specifikovaném rodě vést k jeho identifikaci. Nemluvě o propojení s dalším odtušeným údajem jako je věk, region či popisovaná situace.

18 *Agenda Českokobratrské církve evangelické. Bohoslužebná kniha: díl první*, Praha, 1983, 194.

19 *Agenda ČCE* uvádí jako vzorové texty tři formuláře pro přípravu pohřebních bohoslužeb, které jsou formulovány s ohledem na žadatele a zesnulého podle jeho vztahu k církvi. Podle toho se navržené shromáždění liší lokalitou obřadu a rozsahem. První formulář počítá s obřady u domu zemřelého, v kostele a na hřbitově; jedná se o pohřeb člověka, který aktivně žil v daném společenství církve a jeho úmrtí je možné na všech těchto

Agendy se dokonce vymezují nebo jsou ostražitě vůči tomu, jakým způsobem běžně lidé na zármutek reagují: „pocitý marnosti“ na člověka prý doléhají „vlivem síly zla a hříchu“. ²⁰ „Pohřební shromáždění má být prosté, vše v něm musí odpovídat zvěstovanému evangeliu. Výběrem písní i uspořádáním se má co nejvíc blížit pořadu pravidelného bohoslužebného shromáždění. Kázání a modlitby nemají být dlouhé. Místo zbytečných okázalostí (věnce, hudba atp.) má být pamatováno na potřeby sboru.“ ²¹

Na základě provedených rozhovorů lze v tomto směru zachytit rozdíl mezi *Agendou* a praxí současných farářů. Respondenti se neostýchali hovořit o pohřební bohoslužbě jako o důležitém rituálu rozloučení, při němž se snaží pozůstalé doprovázet. Velmi výrazně v odpovědích zaznívalo, že považují pohřební obřad za službu, při níž pečlivě naslouchají potřebám žadatelů a snaží se dle svých možností vycházet vstříc tomu, jak pozůstalí chtějí své rozloučení vyjádřit. Jeden z respondentů uvádí: „Pokud jde o pohřby, tak jsem ochotný téměř k čemukoliv. Protože prostě mám pocit, že podoba rituálu, jaký má člověk možnost zažít v naší civilní společnosti, je děsivá. [...] Už jsem mluvil i na dost civilních obřadech; měl jsem tam jenom smysluplnou řeč.“ (RS6)

Z rozhovorů plyne, že zvěstování evangelia a naděje se neodehrává proti tomu, co účastníci prožívají, ale že se faráři a farářky snaží přiblížit těm, kteří za nimi přicházejí. Sami od sebe respondenti nemluví primárně o tom, že víru vyznávají; zaznívalo, že chtějí „vytvořit prostor pro zvěstování nebo přinesení pokoje“ (RS2), „aby tam skutečně zaznělo nějaké nadějně poselství [...], aby to nebyla fráze, ale aby to byl zážitek, že tam je nějaká naděje“ (RS1), aby to bylo „setkání s Bohem a bližními v situaci rozloučení“ (RS5), chtějí „pomoci vyrovnat se s nějakou definitivní ztrátou, pomoci prožít přechodový rituál a tím taky jít dál“ (RS4).

V pojetí dotazovaných liturgů je kladen důraz na umožnění určitého procesu změny v prožívání pozůstalých. Pohřební bohoslužby vnímají jako dění, které může a má působit a vést k pokoji, naději, povzbuzení, integraci ztráty. Zvěstování evangelia prostřednictvím kázání a teologická erudice jsou významnou, ale nikoli jedinou dovedností, kterou při své službě užívají.

místech vyznavačsky liturgicky ztvárnit. Další dva formuláře počítají s obřadem na jednom místě, stručnější z nich je míněn např. pro obřadní síně krematorií.

²⁰ *Agenda ČCE I.*, 195.

²¹ Tamtéž.

Příprava před obřadem

Z výzkumných rozhovorů vyplývá, že péče, kterou dotázaní faráři a farářky pozůstalým věnují, je širší než jen liturgická služba; vše se odehrává v kontextu pastoračního zájmu. Osobní rozhovor před vlastním obřadem s těmi, kdo o vykonání pohřbu žádají, je v přípravách klíčový. Když respondenti o těchto setkáních hovoří, lze vyčíst, že se nejedná o informační a organizační schůzku, ale že je pro ně důležité pochopení situace pozůstalých a životního příběhu zemřelého, a navázání důvěry.

Dotazovaní uváděli, že se snaží, aby byl rozhovor s pozůstalými „pokud možno co nejméně formální, skutečně takové nějaké popovídání u kávy, u čaje, u nich nebo u mě, aby na to bylo alespoň trochu času, aby to nebylo honem, honem...“ (RS5). Všimají si, že „pozůstalí považují za důležité, že se mohou rozpovídat [...], abych já věděl, koho pohřbívám, a aby oni věděli, že se o toho člověka zajímám, že to není rutina“ (RS1). „Myslím, že lidi ocení, když na ně člověk má čas. [...] Někdy člověk brečí s nimi.“ (RS2) „Lidi mají ten prostor vypovídat se hodně o svém životě, nebo jak zpracovávají ten odchod a tak. [...] V případě náhlých úmrtí mladších lidí, to pak jsme někdy třeba jenom seděli a mlčeli.“ (RS3) „Je jedno, jestli jsou věřící nebo ne; jsem teď ten člověk, ke kterému mají důvěru a mohou mu říct, co třeba nebudou říkat nikomu jinému.“ (RS3)

Údaje interpretuji tak, že setkání slouží k navázání důvěry nebo vztahu, který je z pohledu liturgů pro obřad (pro jeho „pravdivost“) důležitý. Farářky a faráři naslouchají. Dávají najevo, že jsou v nastalé situaci pozůstalým blízko, nabízejí svůj čas a poskytují příležitost projevit emoce, ptát se, svěřit se. Lze tedy říci, že jsou připraveni přijmout pozůstalé v jejich situaci, doprovázet je v ní a slyšet jejich potřeby. Nutnost a možnost nabídnout dostatečné množství času a klidu se v odpovědích objevovaly opakovaně, ať už v souvislosti s rozhovory, nebo s vlastním průběhem pohřebního obřadu; a domnívám se, že tuto míru angažovanosti a časové dotace lze považovat za významné specifikum zkoumané podoby pohřebního obřadu.

Navázání vztahů při osobních rozhovorech a soustředěnost na individuální obřady do jisté míry usnadňuje skutečnost, že množství žadatelů o pohřeb není nikterak enormní. Z oslovených respondentů konají ti, kteří se s žádostmi setkávají nejčastěji, v průměru 1–2 pohřby měsíčně.

Srozumitelnost a autenticita rituálu

Skutečnost, že respondenti hovořili především o důrazu na přípravu kázání, v prostředí ČCE nikterak nepřekvapuje, jakkoli v jiné části rozhovoru někteří sami podotýkají, že kázání „je důležitá součást, ale nelze ho přeceňovat“ (RS1), respektive, že „kázání pro ty lidi není vůbec důležité, když tam jdou, nejsou na to zvědaví nebo naladěni, a přesto se jich to dotkne“ (RS5). Všichni oslovení ovšem zahrnuli do svých odpovědí, že při přípravě kázání zohledňují konkrétní situaci shromážděných a příběh zesnulého člověka, přičemž toto propojení není jen okrajová asociace nebo doplnění jména do univerzálního formuláře.

Autentická reakce na konkrétní situaci je pro respondenty jádrem dobré přípravy. Hovořili o důrazu na to, aby kázání „korespondovalo s tím zemřelým a s přítomnou rodinou“ (RS1), „aby to bylo pravdivé, vyvážené, aby tam zazněla biblická zvěst, ale aby tam byl dán prostor i tomu zesnulému“ (RS2); soustředí se na „jedinečnost a autentičnost“ (RS7) kázání, na to, „co nebo kdo tam nejvíc potřebuje ošetřit“ (RS6), jak „potěšit, dát naději pro život“ (RS3), „dát prostor pro pokoj“ (RS2), „vyjádřit vděčnost a útechu“ (RS4).

To dobře koresponduje s pozorováním Ondřeje Macka, že kazatel se snaží „nebýt jen vykonavatelem rutinního servisu, znovu a znovu musí v sobě křesat lítost, lásku, autentičnost, solidaritu; o slovech, která nebudou znít stejně jak minulou sobotu‘ ani nemluvě...“²²

Možná i proto kazatelé nepoužívají jednu závaznou pomůcku, s výjimkou bible a odborných komentářů při tvorbě kázání. Podobu obřadu utvářejí na základě vlastních zkušeností z praxe a předchozích příprav, také čerpají z materiálů od kolegů i ze zahraničí. *Agendu ČCE* neužívají pravidelně a závazně, spíše z ní čerpají inspiraci. Na tradice v dané lokalitě a v ČCE navazují, ale zároveň je sami přetvářejí s vědomím, že „smyslem je zprostředkovat, aby tomu [obřadu] účastníci rozuměli“ (RS4).

V rámci církevní služby a z hlediska prakticko-teologického můžeme úlohu kazatelů poměrně jasně vystihnout tak, že mají vést bohoslužbu, zvěstovat evangelium a pastoračně doprovázet pozůstalé. Evangeličtí faráři však reagují na situaci dnešní české společnosti, v níž se (přínejmenším křesťanské) pohřební obřady a zacházení s tématem smrti vymykají většinové zkušenosti. Chtějí proto reagovat, nikoli „mluvit přes hlavu“.

²² Macek, Pohřeb, 196.

Přípravu bychom mohli shrnout jako vnímavost ke konkrétní situaci pozůstalých a snahu zprostředkovat jim porozumění biblického textu a naděje evangelia formou, která na situaci pozůstalých vhodně reaguje. Tato otevřenost a připravenost užít své kompetence a svou odbornost k tomu, aby v obřadu zazněla evangelijní naděje, a zároveň, aby rituál autenticky odpovídal na potřeby přicházejících žadatelů, je charakteristickým rysem, který se v odpovědích evangelických duchovních objevoval.

U jedné z otázek je patrné, že v odpovědích spolu korespondují pozitivní hodnocení proběhlého obřadu a pozitivní hodnocení vztahů, které se předtím podařilo navázat s pozůstalými (anebo i se zemřelým za jeho života), a které umožnily tuto dobrou přípravu. Také na základě dalších údajů z rozhovorů je možné sledovat, že subjektivní vnímání průběhu pohřebního obřadu ze strany liturgů je úzce spojeno s tím, jakou kvalitu měla komunikace, kterou se jim dařilo udržovat s pozůstalými a se shromážděním. To nás přivádí k vlastnímu průběhu bohoslužby, k tomu, co je touto zdařilou komunikací míněno a jak liturgové rozumí sami sobě a své úloze při pohřební bohoslužbě.

V jedné řadě, i když vepředu

Na otázku, jak dotazovaní faráři a farářky vnímají svou roli v průběhu pohřební bohoslužby, odpověděl jeden z nich slovy: „Jsem tam s nimi [pozůstalými] jakoby v jedné řadě, přestože jsem vepředu. Jako doprovázející při tom rozloučení.“ (RS3) Vyjádřil tak ve zkratce určitou rozkročenost, kterou faráři prožívají, a která se v rozhovorech projevovala v souvislosti s různými tématy. Cítí se být v roli průvodců či zprostředkovatelů, moderátorů, snaží se vnímat situaci pozůstalých, ale zároveň se do ní zcela neponořit a umožnit v ní druhým určitý životní posun.

Na jedné straně je liturg tím, kdo nastavuje určitý řád, „táhne, vede, udává rytmus, vnáší klid“ (RS1), zároveň se ovšem snaží empaticky reagovat na přítomné dění: „Já vlastně někdy vnímám, že to nejdůležitější, co tam můžu udělat, je nějak empaticky na lidi reagovat.“ (RS6) O svém prožívání v průběhu obřadu dotazovaní hovoří tak, že je z toho značná empatická angažovanost patrná: „sám sebe nijak nevnímám, ale tu atmosféru, pohledy, jak na mě ti lidé reagují...“ (RS1); „svým způsobem se v duchu neustále modlím za to soustředění, za pokoj a za ty lidi, abych jim dokázal předat tu naději“ (RS3), „snažím se nějak trochu jako napojovat na jejich smutek“ (RS4).

Respondenti mají za to, že to, jak sami působí, ovlivní (spolu s přípravou a se vztahy mezi pozůstalými) vyznění celé bohoslužby nejvíce. Vlivy, které zasahují emoce a smysly, komunikaci a vztahy, považují za významné, a tudíž se snaží být nositeli pokoje Slovem, ale i svým projevem a vystupováním, výběrem hudby apod. Vědomě přijímají roli kněze (RS5), profesionála (RS1), „někoho, kdo trochu rozumí tomu rituálu“ (RS6). Propojení, při němž se podaří empatická účast na probíhajícím obřadu se schopností vystupovat pokojně, vnášet řád a naději do dané situace, je vnímáno jako profesionální zvládnutí této role.

Tento přístup k obřadu a ke své roli se u evangelických duchovních liší od služeb, které nejčastěji nabízejí civilní řečníci. Ti zpravidla s pozůstalými užší vztah nenavazují, blíže nespolupracují a nemají možnost poznat jejich situaci. Je jim někdy vytýkáno, že obřady jsou neosobní, nebo naopak patectivé. Olga Nešporová na základě svých sociologických výzkumů má za to, že nekonání pohřebních obřadů v české společnosti je nepochybně ovlivněno právě zkušenostmi se sekulárními obřady: „Podoby současných (sekulárních) obřadů neuspokojují psychické potřeby pozůstalých. [...] Zkoumané pohřební ústavy se z různých důvodů nesnažily svým klientům cíleně poskytovat emocionální podporu. Tu ostatně ani nevnímaly, na rozdíl od pracovníků pohřebních služeb jinde ve světě, jako důležitou charakteristiku obřadu.“²³

Zajímavý posun v oblasti sekulárních pohřbů představují obřadnice, které usilují o osvětu a rozvoj na poli přírodního pohřebnictví a věnují se přípravám a vedení alternativních obřadů.²⁴ Tyto obřadnice kladou velký důraz na to, aby pohřební obřad byl pro pozůstalé smysluplný, aby reagoval na hloubku prožívané životní situace, byl proveden s péčí o důstojnost i estetiku, a tak působil terapeuticky. Charakteristikou takových obřadů je, že jsou značně personalizované a různé, protože se do nich ve velké míře zapojují sami pozůstalí a promítají do jejich podoby své vztahy či pojetí života a smrti. Obřadnice jsou

²³ Nešporová, *Obřady loučení*, 79.

²⁴ Obřady prozatím připravují spíše ženy. V ČR mezi průkopnice těchto snah patří od roku 2012 spolek *Ke kořenům*, který navazuje na australskou obřadnici Zenith Virago. Spolek neprovozuje alternativní pohřební službu, ale vzdělává zájemce v tématech souvisejících se smrtí a pohřbíváním. Nabízí pozůstalým podporu, konzultaci a moderování individuálně navrženého pohřebního obřadu, který se může odehrávat kdekoli podle přání žadatelů a není (nemusí být) přímo spjat s žádnou duchovní tradicí. Informace a pozorování, které uvádím, jsem získala při absolvování akreditovaného vzdělávacího programu „Kurz doprovázení pozůstalých a organizace posledních rozloučení“, který pořádal spolek *Ke kořenům*, a z oficiálních internetových stránek: www.kekorenum.cz.

proto s pozůstalými, podobně jako respondenti z řad evangelických farářů, v užším kontaktu, mají zájem o jejich příběh a prožívání, snaží se reagovat na jejich potřeby. Samy o své roli mluví tak, že „úkol obřadnice je orientovat lidi v čase a prostoru [...], dát prostor, aby se odehrály věci, které by se jinak neudály“. I ony zmiňují, že „základem obřadu je opravdovost. [...] Obřadník sám musí být vědomě přítomen, ne disociován, ne na autopilota“.²⁵

Obřadnice pracují s poznatky psychologie a zkušenostmi různých duchovních tradic i se současnou potřebou promýšlet ekologické dopady jednání a vnášejí tak do nabídky sekulárních pohřbů zajímavou alternativu. Míra personalizace, kterou takové pojetí pohřebního rituálu nabízí, i skutečnost, že při tom nadále není potřeba oslovovat jen církevní instituce, by mohla české společnosti konvenovat a bude zajímavé sledovat, jak se tento trend bude vyvíjet a zda a jakým způsobem do něho svou službou vstoupí i faráři a farářky ČCE.²⁶

Z výzkumného vzorku měl s podobným typem obřadu zkušenost jeden dotazovaný. Prozatím jsou českobratrské evangelické obřady oproti tomuto pojetí tradičnější, úsporné, s důrazem na srozumitelnost obvyklé praxe spíše než na inovace. Pozůstali se do nich zapojují zpěvem nebo vzpomínkou převážně jen v případě, že jsou aktivními členy církve (tj. navštěvují i jiná bohoslužebná shromáždění). Nakolik platí úvaha Ondřeje Macka, že žádost o církevní pohřeb je formou vyznavačského aktu,²⁷ je otázkou, ale lze říci, že význam sdílené tradice a pojetí obřadu jako rituálu, který není privátní, ale týká se celého společenství, jsou častým důvodem, proč lidé volí právě

25 Citace z přednášek v rámci Kurzu doprovázení pozůstalých a organizace posledních rozloučení (21.–14. 3. 2024).

26 V současné době jsou v procesu příprav v ČCE nové vzorové formuláře pro pohřební bohoslužby, které zatím nebyly předloženy synodu. Struktura obřadů se výrazněji neliší od dosavadní praxe. Formuláře tedy reagují na stávající situaci, kdy se předpokládá, že manipulaci s tělem a technický průběh pohřbu zpravidla zajišťuje profesionální pohřební služba a v gesci církve (resp. liturga) je obřad probíhající v kostele, v obřadní síni krematoria, případně u domu nebo u hrobu. Připravované texty zohledňují také situace, které jsou v poslední době častější než v minulosti, jako je vzpomínková bohoslužba až po pohřbu a ukládání urny. Rozvinutější úvahu o nových formách pohřbívání či povzbuzení k doprovázení pozůstalých při nových podobách obřadů a k vědomému způsobu nakládání s tělem zemřelého tyto texty prozatím neobsahují. Předpokládá se, že pohřební obřady vždy vyžadují individuální úpravy, protože bereme vážně životní příběh zemřelého, takže důležitý je teologicky nosný a přítom srozumitelný základní tvar, z něhož je možné vyjít a upravit jej pro danou konkrétní situaci.

27 Macek, Pohřeb, 188.

církevní pohřeb. To nás na závěr v úvahách posouvá k poslednímu tématu a zajímavému paradoxu, který se ve výzkumu objevuje.

(Ne)přítomnost zemřelého

Zároveň se ukazuje náznak určitého paradoxního schématu: žadatelé přicházejí žádat o službu pro svého zemřelého, ale jsou to spíše sami pozůstali a jejich prožívání, kdo se stává středem zájmu farářů. Ostatně autoři kapitoly o evangelickém pohřbu v publikaci „Pohřbívání a hřbitovy“ uvádějí: „Pohřeb je tu především pro živé, právě jim církev slouží v zármutku nad ztrátou milované bytosti, právě jim připomíná pomíjivost věcí lidských a právě jim zvěstuje naději a víru ve vzkříšení. Z této víry se také odvíjí úcta k tělu zesnulého.“²⁸

Zemřelý je někdy připomínán prostřednictvím fotografie, osobní vzpomínky, vlastního textu nebo oblíbené písně. Ale vnímání toho, nakolik je důležitá jeho vlastní přítomnost (tedy přítomnost těla zemřelého), se různí.

Někteří faráři mluvili o tom, že „je velmi důležité, aby tam rakev se zemřelým byla [...], že ti příbuzní nesou svého zemřelého na poslední cestu“ (RS1), a že „možnost v klidu vidět, že tam je ten blízký a rozloučit se, je důležitá“ (RS3). Kazatelé mají zkušenost i s tím, že lidé se ještě u rakve se zemřelým loučí dotyky, gesty nebo dárky. Zároveň ovšem zazněly i odpovědi, že „když tam [tělo zemřelého] není, tak to pro mě osobně není žádný emoční rozdíl“ (RS2), že je to „neživé tělo“ (RS3), že „liturgicky tam úplně roli nehraje, krom toho, že se odnáší [...]; mě vlastně překvapilo, že tady někdy ti lidé na tom [přítomnosti zemřelého] dost trvají, protože já jsem zažil pohřby bez rakve i tam, kde ta možnost byla“ (RS6); „Pro mě už je to jako tělo. Osobně je mi to jedno, jestli je tam ta urna, rakev, nebo ne“ (RS7).

Výpovědi korespondují s protestantskými pozicemi, jejichž vývoj zmiňuje Tabita Landová,²⁹ když vysvětluje „zásadní přeznačení významu pohřbu“ v době reformace. „Hlavní význam pohřbu se přesouvá na pomoc živým“, protože teologie zdůrazňovala především víru člověka za jeho života a Boží milost a vymezovala se proti představám, že by snad bylo možné lidským úsilím nějak ovlivnit osud zemřelého. Možná, že i v pozadí některých odpovědí je potřeba vymezit se proti praktikám okolí (klanění se před rakví; glorifikace zemřelých; lidové pověry apod.). Ovšem o víře zemřelého je dnes nezřídka

²⁸ Hošek – Macek, Evangelický pohřeb, 249.

²⁹ Landová, Pohřební obřady, 137–138.

těžké něco vědět³⁰ a při soustředění pozornosti na zvěstování Slova a kerygmatickou rovinu obřadu by se mohlo stát, že z něj zemřelý poněkud vypadne.

Ignorování nebo odsouvání těla zemřelého na okraj pozornosti v průběhu pohřebního obřadu vzbuzují i otázky po teologii a antropologii, které jsou tímto způsobem vyjadřovány. Znamená to, že tělo (nebo jiné ostatky) už k zemřelému nepatří? Neukazují se tu, v protestantismu poněkud překvapivě, dualistické představy? Kde je tedy osoba zemřelého, pokud už není spojována s tímto přítomným tělem? Není snad už zemřelé tělo vzácným Božím stvořením a chrámem Ducha svatého? Není tělesnost právě místem vtělení Kristova? Není z křesťanského hlediska pohřební obřad právě také službou lásky zemřelému, pro nějž platí těla z mrtvých vzkříšení?

Pouze jeden z respondentů výslovně uváděl, že prožívá „možnost posloužit taky tomu zesnulému“, že „to není tělo zemřelého, ale babička, dědeček...“ (RS4).

Významu propojení evangelijní zvěsti se skutečností a přítomností zemřelého si všímá i Ondřej Macek: „Možná příliš bylo opomíjeno [...], že ‚nosnost‘ kázání Ježíše Krista je částečně odvislá od toho, zda se podaří v průběhu liturgického dění ‚propojit‘ zemřelého se Vzkříšeným. Stejně tak bylo leckdy přespříliš nedbáno toho, že mrtvý je ještě přítomný, minimálně jeho tělo tu ještě je – prostorově vlastně dokonce uprostřed shromáždění. Pohřeb musí ukázat, prokázat, že právě tohoto zemřelého se týká to, co se zde symbolizuje a káže.“³¹

Jak bylo již zmíněno, mezi aktuální výzvy současné protestantské liturgiky řadí hledání vztahu a patřičné pozornosti k tělu zemřelého (a k jeho biografii) i Landová. Uvádí i možnosti, jak na tyto výzvy reagovat gesticko-symbolickými liturgickými prvky vyjadřujícími úctu zemřelému.³²

Americký teolog Thomas G. Long,³³ který se ptá po smysluplném vyjádření pohřebních obřadů v kontextu dnešní doby, klade důraz právě na tuto rovinu. Pohřeb vidí jednak jako pokračování cesty zemřelého, která se započala křtem, cesty, kterou šel před námi i Kristus – a zároveň jako proměňující bohoslužebné drama, v němž mají pozůstalí převzít svou roli a k této cestě

30 Přičemž respondenti shodně uváděli, že otázka víry zemřelého pro ně není kritériem, podle kterého by se rozhodovali, zda pohřeb vykonají nebo ne. Řád sborového života ČCE (čl. 3) jim umožňuje posloužit bohoslužbou i těm, kdo nebyli členy církve.

31 Macek, Pohřeb, 193.

32 Landová, Pohřební obřady, 153–154.

33 Thomas G. Long, *Accompany Them with Singing: the Christian Funeral*, Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2009.

se připojit. V soustředěnosti na trend, že obřad musí být personalizován „na míru“ a především poskytnout útěchu truchlícím, vidí Long paradoxně podemílání pevných základů, které může rituál křesťanského pohřbu poskytnout tím, že uvádí smrt a život do kontextu kérygmatu, tj. že naši tělesnost a křehkost bere vážně a počítá s ní až do hrobu. Křesťanský obřad nemá být jen vzpomínkovou oslavou života, ale má pomoci v uchopení dané situace a vést ke křesťanskému životu, má být poslední bohoslužbou společně se zemřelým, přičemž se jedná o bohoslužbu v pohybu, nebo na cestě, protože nejdůležitější při ní je právě zemřelý a jeho doprovázení k místu odpočinku. Na tomto pohybu záleží a stojí za to hledat způsoby, jak ho ztvárnit. Útěcha, zkušenost pospolitosti, oslava života, to vše je totiž součástí křesťanského pohřebního obřadu, ale nikoli jediným nebo hlavním záměrem.

Shrnutí

Na předchozích řádcích jsem se pokusila s pomocí kvalitativního výzkumu přiblížit, jakým způsobem je možné porozumět českobratrským evangelickým pohřbům na základě toho, jak k jejich přípravě a průběhu přistupují sami duchovní a jak vnímají svou roli. Jedná se o rituál, který skrze zvěstování a liturgickou formu, ale i skrze vnímavou přítomnost duchovního nabízí pozůstalým a celému shromáždění jak osobní autentickou účast a pravdivé vyjádření situace, tak určité zakotvení v tradici a přerámování prožívané ztráty, nasměrování k naději. Přání pozůstalých, osobnost zemřelého, jeho život a případná přání jsou při tom pochopitelně důležité. Na rozdíl od civilních pohřbů není však ústředním tématem osobnost zemřelého, ale Boží Slovo; resp. zasazení lidského života do evangelijní naděje; obřad je v prvé řadě bohoslužbou.

Žádost o pohřeb či rozloučení se zemřelým si kazatelé překládají do značné míry jako příležitost provázet pozůstalé k upokojení a umožnit jim dobře prožít náročné životní období; jsou proto otevření vstoupit s nimi do vztahu, který to umožňuje, a spatřují v tom službu, k níž je farářské povolání vede.

Oproti alternativnímu přístupu obřadnic, které se zaměřují na přírodní pohřebnictví a nové formy obřadů, je role faráře při přípravě a vedení obřadu více autonomní a vůdčí, tzn. jsou považováni za profesionály na určitý typ obřadu a nesetkávají se příliš s požadavky, aby byl obřad nějak výrazně odlišným novotvarem. Soustředění farářů je orientováno na pozůstalé a na

shromáždění, na vlastní autenticitu, ale přítomnost těla zemřelého a jeho doprovázení je přítom – někdy překvapivě – na okraji celého dění, aniž by to respondenti považovali za problematické. Osobní životní příběh zemřelého a jeho vztahy jsou však pro kazatele i pro shromáždění velmi důležité a tento přístup budou reflektovat a ztvárňovat i nové vzorové pořady pohřebních bohoslužeb, na kterých prozatím pracuje poradní odbor liturgický ČCE.

Mgr. Jana Hofmanová

Univerzita Karlova

Evangelická teologická fakulta

Černá 646/9, 110 00 Praha 1

Česká republika

jana.hofmanova@centrum.cz